

УДК: 159.923

© Бочелюк В.В., 2015 р.

orcid.org/0000-0003-0362-8760

В.В. Бочелюк
Класичний приватний
університет, м. Запоріжжя

МОТИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

У статті описуються історичні аспекти дослідження мотиваційних особливостей діяльності людини в умовах соціальних змін. Також вказується на те, що структуруюча функція мотивації впливає на багаточисельні параметри мислення: цілепокладання, емоційної регуляції, прийняття рішень.

Ключові слова: мотивація, вплив мотиву, діяльність людини в умовах соціальних змін.

В.В. Бочелюк

МОТИВОЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье описывается исторические аспекты исследования мотивационных особенностей человеческой деятельности. Также указывается на то, что структурирующая функция мотивации влияет на многочисленные параметры мышления: целеполагания, эмоциональной регуляции, принятия решений.

Ключевые слова: мотивация, влияние мотива, деятельность человека в условиях социальных изменений.

V.V. Bocheljuk

MOTIVATIONAL CHARACTERISTICS OF HUMAN ACTIVITIES IN THE CONDITIONS OF SOCIAL CHANGES

The article describes the historical aspects of the man's motivational characteristics study. Also indicates that the structuring function of motivation affects numerous parameters of thinking, goal-setting, emotional regulation, and decision.

Keywords: motivation, influence motive, human activities in the conditions of social changes.

З переходом України до ринкової економіки стало очевидно, що закони ринку передбачають зовсім інші мотиви і цінності, ніж десятиліття тому. Якісно новий стан економіки значною мірою залежить від удосконалення та розвитку мотивації людської діяльності в умовах соціальних змін. Тільки знаючи, що спонукає людину до діяльності, які мотиви лежать в основі її праці, можна розробити ефективну систему форм і методів управління її поведінкою. Передумовою постійного розвитку (створення) комплексної системи мотивації людської діяльності стає підви-

щення ролі людського фактора в процесі виробництва, усвідомлення значимості мотиваційних механізмів у сучасному суспільстві. Розробка й удосконалення комплексної системи мотивів і стимулів до людської діяльності в галузі теоретичних досліджень усе більше переходять у практичний аспект в умовах посиленої конкуренції, в умовах соціальних змін. Саме цій **актуальній проблемі** присвячена наша стаття.

Метою статті є визначення й дослідження основних методів мотивації людської діяльності в умовах соціальних змін на основі зарубіжних моделей мотивації, їх аналізі та можливостей використання у вітчизняній реальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Над питаннями мотивації праці працювали і працюють багато психологів, соціологів, економістів та інших вчених. Значний внесок у розвиток теорії і практики зробили відомі зарубіжні автори сучасних теорій мотивації – Ф. Тейлор, А. Файоль, Д. МакГрегор, П. Друкер, Дж. Шермерорн, Ф. Герцберг, Е. Робінс та інші. Проблема мотивації діяльності було присвячено роботи багатьох вітчизняних науковців, серед яких можна виділити: О.А. Бугуцького, В. Шинкаренко, І. Бондар, Л. Безтелесну, Г.А. Дмитренко, А.М. Колот, С.А. Шапіро, В.С. Дієсперова, А.В. Козаченко, І.В. Шепель, А.В. Гольда та інших.

Основний зміст статті. Згідно досліджень Ентон Робінса, мотивує людину лише прагнення певних позитивних відчуттів. Дж. Шермерорн стверджує [21], що людина, яка працює в організації сьогодні, – це елемент нової епохи, у якій етика й соціальна відповідальність розглядаються як основні цінності, виявляється пошана до демографічної та культурної різноманітності, визнається вплив глобалізації на повсякденне життя й конкуренцію.

Анатолій Гольда зазначає [6], що в умовах, які склались в Україні, мотиваційний механізм діяльності людини базується на прагненні задовольнити первинні потреби працівників майже виключно за допомогою економічних методів. І доки вони не задоволені у достатній мірі, більш високі мотиватори працюють неефективно. Однак це не означає, що треба відмовитися від використання мотиваторів праці, які базуються на потребах вищих рівнів. Слід максимально використовувати весь комплекс мотиваторів, які зможуть забезпечити ефективну мотивацію діяльності людини.

У найзагальнішому вигляді мотивація людини до діяльності розуміється як сукупність рушійних сил, що спонукають людину до здійснення певних дій. Ці сили знаходяться поза і всередині людини та змушують її усвідомлено чи не усвідомлено робити деякі вчинки. При цьому зв'язок між окремими силами і діями людини опосередкований дуже складною системою взаємодій, у результаті чого різні люди можуть зовсім по-

різному реагувати на однакові впливи з боку однакових сил. Більше того, поведінка людини, здійснювані їм дії у свою чергу також можуть впливати на його реакцію на дії, внаслідок чого може мінятися як ступінь впливу дії, так і спрямованість поведінки, що викликається цим впливом.

Беручи до уваги сказане, можна спробувати дати більш деталізоване визначення мотивації. Мотивація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають межі і форми діяльності і додають цій діяльності спрямованість, орієнтовану на досягнення певних цілей [10]. Вплив мотивації на поведінку людини залежить від безлічі чинників, багато в чому індивідуально і може мінятися під впливом зворотного зв'язку з боку діяльності людини [20; 21].

Для того щоб всебічно розкрити поняття мотивації, необхідно розглянути три аспекти цього явища:

- що в діяльності людини перебувати в залежності від мотиваційного впливу;

- яке співвідношення внутрішніх і зовнішніх сил;

- як мотивація співвідноситься з результатами діяльності людини.

Перш ніж приступити до розгляду цих питань, зупинимося на з'ясуванні змісту основних понять, які будуть використані надалі.

Потреби – це те, що виникає і знаходиться всередині людини, що досить загальне для різних людей, але в той же час має певне індивідуальне прояв у кожній людині. Нарешті, це те, від чого людина прагне звільнитися, тому що, поки потреба існує, вона дає про себе знати і "вимагає" свого усунення. Люди по-різному можуть намагатися усувати потреби, задовольняти їх, пригнічувати або не реагувати на них. Потреби можуть виникати як усвідомлено, так і несвідомо. При цьому не всі потреби усвідомлюються і усвідомлено усуваються. Якщо потреба не усунена, то це не припускає, що вона усунена назавжди. Більшість потреб періодично повнолюються, хоча при цьому вони можуть змінювати форму свого конкретного прояву, а також ступінь наполегливості і впливу на людину.

Мотив – це те, що викликає певні дії людини. Мотив знаходиться "всередині" людини, має "персональний" характер, залежить від безлічі зовнішніх і внутрішніх стосовно людини факторів, а також від дії інших, що виникають паралельно з ним мотивів. Мотив не тільки спонукає людину до дії, а й визначає, що треба зробити і як буде здійснена ця дія. зокрема, якщо мотив викликає дії по усуненню потреби то у різних людей ці дії можуть бути абсолютно відмінні, навіть якщо вони відчувають потребу. Мотиви піддаються усвідомленню – людина може впливати на свої мотиви, приглушаючи їх дію або навіть усуваючи їх зі своєї мотиваційної сукупності.

Поведінка людини звичайно визначається не одним мотивом, а їх сукупністю, у якій мотиви можуть знаходитися в певному відношенні один до одного за ступенем їх впливу на поведінку людини. Тому мотиваційна структура людини може розглядатися як основа здійснення ним певних дій.

Мотиваційна структура людини володіє певною стабільністю. Однак вона може змінюватися, зокрема, свідомо в процесі виховання людини, його освіти. Мотивування – це процес впливу на людину з метою спонукання його до певних дій шляхом пробудження в ньому певних мотивів. Мотивування складає серцевину і основу управління людиною. Ефективність управління в дуже великій мірі залежить від того, наскільки успішно здійснюється процес мотивування.

Перші дослідження функції мотивації зробили очевидною теоретичну і експериментальну актуальність вивчення не тільки ситуативно-експериментальних, але і глибинних, стійких мотиваційно-особистісних процесів. Ця актуальність визначається традиційним з часів У. Джемса і досі не подоланим протиставленням мислення у вузькому і широкому значенні слова. У вузькому сенсі слово мислення розуміється як процес вирішення завдань, а в ширшому – як здатність суб'єкта орієнтуватися у нових даних досвіду, пов'язана з його діяльністю і «особистим інтересом» [8].

Більшість сучасних експериментальних досліджень все ж виконувалося у пласті «вузького» розуміння мислення як процесу вирішення конкретних розумових завдань. Методично реалізуючи цей підхід, дослідники свідомо і підкреслено обмежували сферу своїх експериментальних і теоретичних інтересів вивченням так званих інтелектуальних емоцій, відповідних власне мисленнево-діяльнісним мотивам [4]. Значення глибинної, особистісної за своїм рівнем мотивації при цьому лише постулювалося, проте завдання вивчення форм і конкретнопсихологічних механізмів прояву особистісного рівня мотивації в розумовій діяльності суб'єкта на цьому етапі досліджень спеціально не ставилася. Було проведено ряд досліджень конкретнопсихологічних механізмів мотиваційного впливу на основні компоненти розумової діяльності. Так, в роботах І.А. Васильєва [3] і О.С. Копіной [9] показано взаємозв'язок змісту мотивів з характером емоційної регуляції мислення. Вплив мотиву на розумову діяльність здійснюється через інтелектуальні емоції, завдяки яким окремі розумові акти інтегруються в цілісну розумову діяльність.

Найбільш детально структуруюча функція мотиву вивчалася на прикладі аналізу процесів цілепокладання суб'єкта. Як показали експериментальні дослідження Л.П.Гурьєва [7], Є.Д.Телегіна [16], специфіка мотивації визначає особливості цілей суб'єкта, їх послідовність та змістовні ха-

рактеристики. Аналіз цілеутворення як функції мотивації показує істотний вплив мотивів на процес відбору, оцінки та продукування цілей суб'єктом О.Н. Арестова [1]. Проводилось зіставлення цільових структур в умовах різної мотивації діяльності (експериментально змінювалися змістовні характеристики мотивації і сила мотиву). Перетворення цільової структури при варіюванні мотивації відбувалося різними способами: шляхом включення в неї нових елементів, зміни змісту кінцевих і проміжних цілей, трансформації ієрархічних відносин у цільовій структурі. Було показано, що склад дій та операцій, з яких складається розумовий процес, а також їх розвиток і динаміка значною мірою визначаються характеристиками мотивів, що регулюють цей процес Є.Д.Телегіна [16].

Диференціацію і одночасно функціональну єдність об'єктивних і суб'єктивних детермінант розумової діяльності реалізовано в цілому ряді психологічних підходів теоретичного та емпіричного плану. До таких належать принципи єдності афекту та інтелекту Л.С. Виготський [5], психологічна структура проблемної ситуації О.М. Матюшкін [13], розрізнення об'єктивної і суб'єктивної структури завдання О.К. Тихомиров [16]. Ці роботи дозволяють припускати існування інших, принципово неспівпадаючих з власне пізнавальною функцією, виконуваних розумовою діяльністю у житті суб'єкта.

Мислення суб'єкта окрім традиційно пізнавальної задачі пізнання об'єктивних властивостей світу і самої людини імовірно має й іншу, не менш важливу функцію, пов'язану з існуванням і динамікою внутрішнього світу суб'єкта, розвитком і активністю його мотиваційних систем, виникненням і дозволом мотиваційноособистісних конфліктів. Мислення людини, крім пізнавальної функції, має і особливу, особистісно орієнтовану функцію підтвердження самого факту існування психічного світу мислячого суб'єкта, його значущості, цілісності та самостійної цінності. Існування і значення такої функції в мисленні виявлялося і в класичних роботах. У роботі Е. Блейлера [2] описана тенденція афекту до збереження, що прокладає шлях для відповідних йому логічних уявлень і переважна суперечать ідеї. На думку Е. Блейлера [2], аутистичне (підпорядковане виключно мотивації) мислення підпорядковується фрейдівському принципу задоволення, виганяючи неприємні переживання і уявлення і перебільшуючи приємні. Г. Майер [13] також ділив мислення на два види – оцінююче та емоційне. Останнє підпорядковане потребам і мотивам афективного і вольового змісту. Майер надавав винятково великого значення емоційному мисленню, вважаючи роль пізнавального інтересу в мисленні «інтелектуалістичним забобоном».

Звертаючись до сучасних підходів, можна відзначити деяке зниження напруженості протиріччя між двома детермінантами розумового процесу

– об'єктивно пізнавальної та особистістномотиваційної. Зокрема, для представників теорії когнітивного дисонансу Х. Хекхаузен [19], очевидно є ідея мотивуючого впливу логічного протиріччя на процеси вирішення розумових завдань. З цієї точки зору рішення розумових завдань має в якості однієї з детермінант прагнення до збереження цілісності і несуперечності логічних структур, систем знань. Це прагнення настільки істотно впливає на мислення, що може спотворювати «об'єктивну логіку», адекватність думки об'єктивним умовам реальності.

Результати теоретичних та експериментальних досліджень дозволили поставити проблему взаємозв'язку спонукаючої, змістоутворюючої і структуруючої функцій мотивів у процесі розумової діяльності. Мотив при цьому стає системоутворюючим фактором діяльності в її відношенні до свідомості, особистості і світу. Структуруюча функція мотивації утворює унікальність конкретної форми існування діяльності, визначаючи її індивідуальну своєрідність. Вона забезпечує також інтегровану презентацію компонентів діяльності свідомості її носія. Така презентація здійснюється через системи функціонуючих у діяльності смислів і узгоджується з формами її «об'єктивної заданості» реальністю – системою умов і внесуб'єктивних вимог до її виконання О. К. Тихомиров та ін. [17]).

Описані підходи підкреслюють значущість особистісної мотивації у протіканні розумового процесу, проте завдання дослідження форм прояву мотивації в структурних і динамічних особливостях мислення все ще далека від свого рішення. Залишається відкритим питання про природу конструктивного і деструктивного впливу мотивації на розумові процеси. Ідея про можливість деструктивного впливу мотивації на пізнавальні процеси неодноразово висловлювалася різними дослідниками. Думки при цьому різнилися від явного і принципового протиставлення афективних та інтелектуальних процесів Е. Блейлер [2] до визнання функціонального єдності і нерозривності цих складових розумового процесу І.А. Васильєв[3; 4], Л.С. Виготський [5], С.Л. Рубінштейн[15], О.К. Тихомиров[16].

Мотивація визнається складним структуруючим фактором, здатним як позитивно, так і негативно вплинути на ефективність вирішення О.Н. Арестова [1]. Це негативний вплив часто пояснюється в психоаналітичному ключі шляхом залучення уявлень про захисні механізми. Згідно з цими уявленнями О.Н. Арестова [1], підкріпленими експериментальними даними, мотивація здійснює на мислення неоднозначний вплив, що виражається у важкоподаланому розриві між цільовою спрямованістю мислення і його суб'єктивним (мотиваційним) глуздом. Серед феноменів, які можуть бути результатом мотиваційного впливу, – інтелектуальний захист, свержмотивація, забування мотиваційно насиченого матеріалу, афек-

тивний характер мислення, пізнавальний і емоційний егоцентризм, асиметрія каузальної атрибуції і таке інше. Негативні ефекти може мати як зовнішня по відношенню до розумової діяльності мотивація, так і внутрішня О.Н. Арестова [1].

Ефекти негативного впливу мотивації на інтелектуальні процеси надзвичайно різноманітні за ступенем вираженості: від помірної вираженості активізації особистісного захисту до повної деструкції здійснюваної діяльності. Мотиваційний вплив на мислення асиметричний по відношенню до успішної і неуспішної за своїми результатами діяльності. Негативні структуруючі ефекти мотивації проявляються як при успішному, так і при неуспішному розгортанні розумової діяльності, однак в останньому випадку їх вплив більш істотний.

Отримані в ході досліджень дані виявили феномен виборчого перекручування розумового процесу, достовірно пов'язаний з актуальним для мислячого суб'єкта особистісним змістом задачі О.Н. Арестова [1]. Цей сенс визначається «попаданням» розв'язуваної задачі у поле актуального для людини мотиваційно-сміслового конфлікту. Виявлені спотворення мають явний афективний характер і виражаються у «зсуві» рішення задачі в сторону в цілому невластивого для даного суб'єкта рівня суб'єктивності або конкретності отриманого рішення. Рівень розуміння і вирішення суб'єктом конкретного завдання визначається не тільки загальною зрілістю його мислення, а й сенсом конкретної задачі в загальному контексті його мотиваційно-особистісної динаміки.

Завдання, «потрапляють» в зону актуального для суб'єкта смислового конфлікту, афективно «втягуються» в його динаміку. Рішення конкретної розумової задачі при цьому в деякій мірі втрачає об'єктивно-понятійну основу і включається до обслуговування процесу виникнення, розвитку та вирішення мотиваційного конфлікту. Сама задача при цьому стає «зовнішньою» (якщо не об'єктивною, то хоча б об'єктивованою даністю), а одним з «аргументів» на підтвердження або спростування однієї зі складових мотиваційного конфлікту, вибору, пережитого суб'єктом.

Актуальним при цьому є питання про те, які ж функції виконує мислення суб'єкта в ситуації гострого мотиваційного конфлікту, коли основна, власне пізнавальна функція думки тимчасово відходить на другий план. Результати дослідження показують, що феномен виборчого перекручування інтелектуальних процесів проявляється саме в зоні мотиваційно-сміслового конфлікту О.Н. Арестова [1]. Виникаючі при цьому спотворення носять не випадковий характер, а залежать від актуальних для суб'єкта тенденцій до вирішення мотиваційного конфлікту. Організація уявлень, задіяних у протіканні особистісних конфліктів, характеризується переважанням «логіки смислів» над «логікою значень», вони відобража-

ють не стільки об'єктивні характеристики понять, скільки динаміку конфлікту і тенденції в його вирішенні.

Отримані результати узгоджуються з положенням О.М. Леонтєва [11] про те, що пережита суб'єктом емоція неминуче ставить перед ним «завдання на сенс» і, отже, неминуче виникаючі при переживанні мотиваційного конфлікту афективні стани більш-менш ефективно осмислюються суб'єктом у ході спеціально організованої інтелектуальної діяльності.

Найбільш повно цей момент відбивається в представленій Д.О. Леонтєвим [12] гіпотезі про можливість співіснування і взаємоперехід між двома формами регуляції діяльності – зовнішньооб'єктивною і суб'єктивно-смысловію. Сутність смысловію регуляції полягає в узгодженні цілей і засобів діяльності з мотивами і потребами суб'єкта. Функція думки, «зверненої» до смыслових структур особистості, більш істотна: вона полягає в понятійному оформленні смыслових структур. Ця функція має глибоко соціальний характер і створює психологічні передумови базового для розвитку людської особистості процесу самопізнання, особистісної рефлексії, формування різноманітних за рівнем понятійної узагальненості структур самосвідомості. Саме надання смысловим структурам понятійного або нехай навіть псевдопонятійної побудови відкриває шлях для усвідомлених самовідносин, управління не тільки власними діями, а й власними мотивами.

Усвідомлення функціонального, а не руйнівного характеру спотворень понятійної структури думки в ситуації мотиваційного конфлікту дозволить розширити уявлення про актуальну побудову понятійних «полів» мислення конкретного суб'єкта. Ця побудова складним чином залежить не тільки від стадії генетичного становлення власне розумових, операціональних структур суб'єкта, а й відображає актуальний стан і розвиток його мотиваційно-особистісної сфери.

Виходячи з вищесказаного, можна прийти до **висновку** про те, що сучасні експериментальні дослідження, виявили взаємозв'язок і взаємопереходи між різними видами детермінації процесу рішення розумових завдань. Залежно від ступеня і характеру пов'язаності сенсу завдання з актуальним станом мотиваційних систем суб'єкта рішення задачі може протікати за різними сценаріями – об'єктивно-пізнавальним чи особистісно-смысловим. Визнання глибокого взаємозв'язку особистісних та пізнавальних детермінант розумової діяльності не означає їх отождоження. Вони значною мірою функціонально не збігаються. При попаданні смыслового поля завдання в зону актуального для суб'єкта мотиваційно-смыслового конфлікту пізнавальна (об'єктивно детермінована) функція мислення відходить на другий план. Феномен виборчого переключування розумових процесів під впливом актуального мотиваційно-смыслового конфлікту

відображає перехід розумової діяльності від виконання пізнавальної функції до іншої, суб'єктивно орієнтуючої функції. Вона полягає в певному понятійному оформленні, визначенні нового понятійного або квазіпонятійного характеру новим смисловим структурам, які виникають у ході наростання і вирішення мотиваційно-смислового протиріччя в умовах соціальних змін.

Література

1. Арестова О.Н. Мотивация как негативный фактор мышления / О.Н. Арестова // Современная психология мотивации / Под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. — С. 233-243.
2. Блейлер Э. Аутистическое мышление / Э. Блейлер // Психология мышления. Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Под. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Ф. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова. — М.: АСТ: Астрель, 2008. — С. 196-203.
3. Васильев И.А. Роль интеллектуальных эмоций в регуляции мыслительной деятельности / И.А. Васильев // Психологический журнал. — 1998. — Т. 19. — № 4. — С. 49-60.
4. Васильев И.А. Эмоции и мышление / И.А. Васильев, В.Л. Поплужный, О.К. Тихомиров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 192 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Собр. соч. в 6-ти томах. — Т. 2: Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1982. — С. 5-361.
6. Гольда А.В. Зарубіжний досвід мотивації праці трудового потенціалу в умовах ринкової економіки // Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наук. праць. Вип. 2 (33). / Наук. ред. І.К. Бондар. — К., 2008. — С. 94-97.
7. Гурьева Л.П. Умственная деятельность в условиях автоматизации: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — М., 1973. — 21 с.
8. Джеймс У. Психология / Джеймс У.: пер. с англ. — М.: Педагогика, 1991. — 368 с.
9. Копина О.С. Эмоциональная регуляция мыслительной деятельности в условиях различной мотивации: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — М., 1982. — 22 с.
10. Кузнецов М.А. Мотивация людини: основні форми та закономірності функціонування / М.А. Кузнецов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. — Випуск 44. — частина I. — Х.: ХНПУ, 2012. — С. 116-137.
11. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев // Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман. — М.: ЧеРо; НОУ Московский психолого-социальный институт, 2002. — С. 57-79.
12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.
13. Майер Г. Аутистическое мышление / Э. Блейлер // Психология мышления. Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Под. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер,

- В.Ф. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова. — М.: АСТ: Астрель, 2008. — С. 204-207.
14. Матюшкин А.М. Мышление, обучение, творчество / А.М. Матюшкин. — М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 720 с. — (Серия «Психологи отечества»).
15. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 148 с.
16. Телегина Э.Д. О влиянии значимости мотива на процесс решения мыслительных задач / Э.Д. Телегина, Т.Г. Богданова // Вопросы психологии. — 1980. — № 1. — С. 121-124.
17. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека / О.К. Тихомиров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. — 304 с.
18. Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева / Под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова. — М.: Смысл, 1999. — 429 с.
19. Хекхаузен. Х. Мотивация и деятельность / Хекхаузен Х.; пер. с нем. — 2-е изд. — СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. — 860 с. — (Серия «Мастера психологии»).
20. Хомуленко Т.Б. Губристична мотивація як чинник прагнення до успіху: віковий аспект. Монографія / Т.Б. Хомуленко, К.І.Фоменко. — Х.: ХНПУ, 2012. — 222 с.
21. Хомуленко Т.Б. Психологія праці та організаційна психологія / Навчально-методичний посібник / Т.Б. Хомуленко, А.В. Поденко, Н.С. Моргунова. — Х.: ХНАДУ, 2009. — 280 с.
22. Шермерорн Дж. Организационное поведение / Шермерорн Дж.; пер. с англ. — СПб.: Питер, 2008. — 637 с.